

Раціональний фактор в етнополітичних конфліктах

Раціональний фактор в етнополітичних конфліктах досліджується з позицій раціонального підходу і пов'язується з діями політичних лідерів і еліт, які здійснюють мобілізацію етносу для досягнення власних або групових цілей. Аналізується раціональний компонент в іредентистських рухах.

Ключові слова: раціональний підхід, етнічність, етнополітична мобілізація, етнополітичний конфлікт, іредентистські рухи.

Етнополітологія виходить з того, що одним з суб'єктів політики є етнічні спільноти, а саме етноси, нації, етнографічні групи. Кожна людина має етнічний потенціал, тобто належить до певної етнічної спільноти, представники якої розмовляють однією мовою, мають схожі погляди на історичне минуле і сьогодення. Етнічна ідентифікація передбачає аффірмативний компонент, пов'язаний з наявністю оцінок, часто емоційних, стосовно свого етносу та інших етносів. У зв'язку з цим етнополітичні конфлікти, що набули значного поширення у сучасному світі, часто розглядаються як ірраціональні, позбавлені здорового розрахунку. Але інтенсивність національних почуттів підлягає значному впливу політиків, які можуть використовувати етнічний потенціал, переслідуючи власні цілі. Етнічність найчастіше стає засобом досягнення політичних цілей в кризових умовах, коли формуються підстави для процесу політизації етнічності. У зв'язку з цим виникає питання: що є більш вагомим в етнополітичних конфліктах – етнічність сама по собі чи дії політичних лідерів і еліт, які використовують етнічність, маскуючи цим власні економічні та політичні цілі? У контексті даного питання постає потреба у дослідженні ролі раціонального компоненту в етнополітичних конфліктах. Для вирішення даної задачі можливе залучення в якості методологічного підходу теорії раціонального вибору.

Переважаюча більшість вчених відзначає великий вплив емоційного фактору у конфліктах, що ускладнює застосування раціонального підходу. Спроби аналізу раціональних компонентів в етнополітичних конфліктах здійснювали А.Р.Аклаєв, Д.Горовіц, Т.Гурр, К.Оффе, В.Тішков, В.Л.Хеслі. Раціональними визнаються цілеспрямовані дії політиків по використанню етнічності для досягнення власних або групових цілей. Перспективним напрямом сучасних досліджень стає застосування теорії раціонального вибору, за якою етнополітичні конфлікти розуміються як взаємодія кількох учасників, у якій кожна сторона оцінює свої перспективи у категоріях «виграш» та «програш». З огляду на це метою даної статті є з'ясування характеру раціональних факторів в етнополітичних конфліктах, а також

аналіз дій учасників іредентистських рухів з точки зору теорії раціонального вибору.

Раціональний (економічний) підхід зародився у межах економічної науки, але сучасні дослідники відходять від розуміння раціонального підходу як такого, що стосується взаємодії економіки і політики. Причини поширення раціонального підходу у суспільних науках пояснюються наявністю очевидної аналогії у поведінці людини у політичній та економічній сферах, адже індивід завжди прагне максимізувати для себе вигоду при мінімальних затратах. У політичній сфері під вигодою розуміється статус або певні блага.

У рамках раціонального підходу сформувалася теорія раціонального вибору, яка набула поширення у політичній науці у 1950-1960-х рр. Саме тоді вчені намагалися обґрунтувати доцільність використання нових методів і підходів, які б дозволили краще вивчати актуальні проблеми політики. На озброєння були прийняті принципи, що лежать в основі теорії раціонального вибору: 1) методологічний індивідуалізм – визнання пріоритетності інтересів індивіда, який створює ієрархію вподобань; 2) еґоїзм індивіда – прагнення максимізувати вигоду; 3) ієрархія вподобань – пріоритетними є ті вподобання, які дають максимальну вигоду при мінімальних затратах; 4) обмін діяльністю – у суспільстві індивіди здійснюють вибір в умовах, коли одночасно свій вибір роблять інші люди. Вихідним моментом є згода людей на обмін діяльністю [7, с.34-35]. Важливою умовою раціонального вибору визнається наявність повної інформації про проблему, яка потребує вирішення.

Дана теорія виступила в якості методологічного інструментарію для багатьох дослідників політичної сфери при вивченні політичних інститутів та процесів. Роль методологічної установки виконує теза про раціональність індивіда, який адекватно співвідносить засоби і цілі. З-поміж багатьох альтернатив люди виберуть саме ті, які приносять більшу користь.

Однак теорія раціонального вибору має слабкі сторони. Основним аргументом критиків є ірраціональність людини, яка іноді під впливом емоцій діє нелогічно і нераціонально. Теорія має характер припису, тому що надає модель раціональної поведінки в умовах дії, але не показує мотивацію до дії.

Раціональний підхід використовується в етнополітології для пояснення природи етнічності. На принципи раціонального підходу спираються дві парадигми етнічності – інструменталізм та конструктивізм. Інструменталізм розглядає раціональні аспекти етнічної ідентичності і орієнтується на вивчення функцій, які вона виконує в політичному житті суспільства. Етнічність виникає внаслідок суперництва політичних еліт, які намагаються використати її як інструмент боротьби, і формується на базі усвідомлення членами групи своєї політичної спільності, а мова, традиції, звичаї виступають другорядними факторами. У цьому разі, дійсно, етнічна група виступає як колектив односторонців, як об'єднання, утворене на раціональних засадах. Еліти користуються етнічністю для досягнення певних вигод, виражених у підвищенні свого статусу та інших благах. Апелюючи до етнічних почуттів, політики можуть ефективно мобілізувати людей за етнічною ознакою. Етнічні маси підтримують національну еліту, тому що очікують вигоди від реалізації на практиці ідей рівності, справедливості, людської гідності. А.Р.Аклаєв зазначає, що існує багато

різновидів інструменталізму, але для всіх є спільним акцент на ролі етнічності як засоби та інструменту реалізації потреб індивіда або групи. Етнічність розуміється як спосіб досягнення більш комфортного стану для групи, тобто такий інструмент, використання якого приносить користь. Звідси походить ще одне тлумачення інструменталізму як утилітарної концепції етнічності[1,с.65]. З точки зору інструменталізму етнічність змінюється під впливом різних факторів.

Представники конструктивізму (Б.Андерсон, В.Тішков) використовують раціональність, але не абсолютизують її. Етнічність розуміється як соціальне явище, яке формується навколишнім середовищем. Такі етнічні ознаки, як мова, традиції, культура, використовуються як засоби диференціації груп у широкому полі соціальної взаємодії. Етнічність – це процес конструювання уявних співтовариств, заснованих на вірі в об'єднання природними зв'язками, одним типом культури і міфом про спільність походження і історії. Те, якою мірою ці ознаки поєднуються в одне ціле (етнічність), залежить від багатьох соціальних факторів, у першу чергу від «попиту» на етнічність, що породжується епохою і окремими людьми[1,с.68]. У конструюванні ідентичності велику роль відіграє політика етнічного підприємництва, тобто мобілізація членів етнічної групи на колективні дії з боку лідерів, які переслідують політичні цілі.

Етнополітологія використовує принципи раціонального підходу при вивченні етнополітичних конфліктів. Оскільки кожна людина ототожнює себе з певною групою, етнічні політичні конфлікти за своєю природою є конфліктами ідентичностей. Кожна етнічна спільнота намагається реалізувати власні інтереси у сфері економіки, політики, культури. Специфіка інтересів етнічних спільнот найчастіше визначається їх статусом – місцем, яке займає етнос у суспільстві. Всі етнополітичні конфлікти мають статусну природу. Практика показує, що виникнення етнонаціональних конфліктів часто супроводжується уявленням сторін про те, що їх низький статус – наслідок історичної або нинішньої несправедливості, уявної або реальної. Етнічна група ініціює вимоги щодо підвищення свого культурного статусу, вимагаючи розширити сферу застосування власної мови, створення національних шкіл, розвиток культури. Однак етнонаціональне начало не є негативним і руйнівним. Причини зіткнень між етнічними групами можуть бути політичними, економічними, соціальними, історичними та іншими. Політичний характер етнічним конфліктам надає боротьба за доступ до влади, яка, проте, не є самоціллю, а лише засобом для досягнення інших цілей – культурних, економічних, соціальних, територіальних. На думку В.Котигоренка, акцентація на політичних причинах етнічних конфліктів на пострадянському просторі викликана спалахом «політичної мобілізації» етнічних спільнот, яку доводиться спостерігати на теренах колишнього СРСР[3,с.78].

У випадку, якщо перед етносом проблема визначення власного статусу стоїть дуже гостро, починається етнополітична мобілізація – процес, за допомогою якого група, що належить або приписує собі належність до однієї етнічної категорії, у боротьбі за політичну владу і лідерство з членами іншої етнічної групи або держави маніпулює етнічними звичаями, цінностями, міфами і символами з політичною метою, використовуючи їх як головний ресурс в ім'я отримання спільної ідентичності і політичної/державної мобілізації групи[6,с.73]. На виникнення конфлікту впливають

дії еліт, які використовують етнічність як ресурс при досягненні власних цілей.

Для інструменталістів етнічний конфлікт виступає як форма конфліктної взаємодії груп, що суперничають, за володіння економічними або природними ресурсами у тих ситуаціях, коли групи відрізняються за доступом до влади, багатства і соціального статусу. Сама етнічність не є причиною конфліктів, незадоволені групи можуть використати політичний ресурс етнічності для вирівнювання міжгрупових відмінностей і досягнення певних цілей.

Підхід інструменталістів критикується, зокрема, критиці піддаються тези про ситуативність і рухомий характер етнічних зв'язків, адже вибір етнічної приналежності не є цілком вільним, у реальному житті обирати етнічну групу не доводиться. Навіть можливість політиків використати етнічність як інструмент і ресурс для досягнення власних цілей залежить від усвідомлення та емоційного сприйняття індивідами своєї етнічної приналежності. Тільки за допомогою теорії раціонального вибору неможливо пояснити готовність людей йти на жертви і втрати заради утилітарних інтересів своєї етнічної групи [1, с.66].

Конструктивісти визнають важливу роль еліт в етнополітичній мобілізації, але допускають, що деякі конфлікти можуть породжуватися так званими патологічними (ірраціональними) станами соціальної системи, які не контролюються індивідами.

Для дослідження ролі раціональності в етнополітичних конфліктах важливе значення має теорія колективної дії М.Олсона. У роботі «Логіка колективної дії» [4] він прийшов до висновку, що індивіди, маючи власну мету, не завжди беруть участь у колективних діях заради віддалених цілей, які ставить перед собою колектив. Таким чином індивід перебуває на позиції безбілетника, який користується суспільними благами, але не докладає зусиль для їх вироблення. Колективну дію у великих масштабах можуть забезпечити спонукальні дії з боку владних еліт. Російський дослідник В.А.Тішков зазначає, що теорія колективної дії М.Олсона дозволяє пояснити такий феномен етнічних конфліктів, як залучення маси рядових громадян до дій, у яких вони не бачать сенсу, а тим більше особистого інтересу [9, с.13]. На думку В.Хеслі, люди будуть брати участь у політичних рухах тільки у тому випадку, коли вигоди від членства в групі перевищують збитки. При цьому необхідно, щоб вигоди переважали можливі негативні наслідки для учасників рухів з боку влади, а звідси впливає необхідність сильного лідерства, причому мотиви лідерів можуть відрізнятися від масових, але найчастіше націоналістичні лозунги будуть сприяти їх кар'єрі [11, с.43-44].

Раціональна концепція М.Олсона вступає у протиріччя з поглядами примордіалістів, для яких особливістю етнічної ідентичності є її здатність викликати у індивідів сильний емоційний відгук і колективну етнічну солідарність, яка може розумітися як почуття відповідальності перед своєю спільнотою і готовність захищати її інтереси, тому при досягненні колективних цілей не потрібні примусові дії з боку еліт. Тобто теорія конфлікту примордіалістів кардинально відкидає саму можливість існування «ефекту безбілетника».

Німецький дослідник К.Оффе пояснює етнічність як примордіаліст, але проблему етнічної конфліктності також трактує із застосуванням принципів раціональності. Вчений оперує поняттям «етнополітика»

і визначає його таким чином: «Під «етнізацією» політій і політики я розумію набір взаємопов'язаних стратегій індивідуальних і колективних (суспільних, рівно як і політичних), акторів, вміщених у карка відповідних когнітивних і ціннісних установок»[5,с.28]. І хоч етнополітика дає емоційно-психологічне задоволення практикуючим її етнічним групам, у конкретних соціально-економічних і політичних умовах посткомуністичних держав етнополітика може часто сприйматися як раціональна і ефективна стратегія досягнення групових цілей. К.Оффе визначає раціональність як вибір на пряму діяльності у відповідності до запланованих (очікуваних і бажаних) наслідків такої дії. На його думку, підставами для вибору етнічної політики найчастіше є економічні, політичні, «конститутивні» та військові раціональні міркування.

Російські дослідники Т. Сидорина та Т. Полянников відзначають, що у рамках кожного етносу наявні сили, які можуть перевести груповий мобілізаційний потенціал у політичне русло. Етнічні лідери, розробляючи відповідні ідеології і програми, намагаються надати масовим націоналістичним настроєм систематизовану форму. Вони намагаються «вписати» етнічний протест у рамки існуючих політичних можливостей – як внутрішніх, так і міжнародних, намагаються отримати підтримку з боку етнічних родичів, що проживають за кордоном, та від міжнародних організацій[8,с.303-304].

Поведінка етнічних груп у конфлікті досліджувалася Д.Горовіцем. На його думку, етнічний конфлікт має певну логіку, яка впливає на сприйняття і мотиви дій як лідерів, так і їх послідовників. У динаміці етнічного конфлікту простежується дія двох механізмів поведінки: соціально-психологічний механізм заснований на колективних почуттях, інституціональний – контролюється інститутами і раціонально структурований політиками. Якщо конфліктна поведінка стримана, більшого значення для розуміння її причин набувають політичні інститути. Інституціональний механізм залежить від наявності інститутів для вираження незадоволення, особливостей виборчої і партійної систем. Позиції і поведінка учасників конфлікту формуються також під впливом державних інститутів і політичних партій. Зміни у політичних інститутах впливають на зміни у поведінці учасників конфлікту[1,с.227-228].

Отже, раціональний фактор в етнополітичних конфліктах більшою мірою пов'язується з діями політичних лідерів та еліт, які використовують потенціал етносу для досягнення власних або групових цілей. Дії політичних лідерів є цілеспрямованими, базуються на певному розрахунку, тому що лідери, мобілізуючи етнічну групу на участь у політичному протистоянні, також мають за мету отримання певних дивідендів для себе, виражених у підвищенні свого статусу, отриманні голосів виборців та інших. Етнічна група, у свою чергу, розраховує на досягнення групових цілей, найчастіше – підвищення свого політичного, економічного, територіального статусу.

Раціональний підхід може застосовуватися для аналізу природи іредентистських рухів. В етнополітології поняття «іредентизм» тісно пов'язане з націоналізмом. Під націоналізмом розуміють колективістську ідею, засновану на визнанні пріоритетності інтересів нації по відношенню до прав людини, етнічних цінностей, класових особливостей. У зв'язку з розумінням нації як етнічної чи політичної, виділяють два види націоналізму: громадянський (державний) і культурний (етнічний). Якщо державний

націоналізм співвідносять з патріотизмом, то етнічний націоналізм має за мету збереження цілісності народу, розвиток його мови, культури, історичної спадщини. Російський дослідник А.В.Тураєв зазначає, що по відношенню до держави націоналізм може бути сепаратистським, реформаторським чи іредентистським. Метою іредентистського сепаратизму є об'єднання кількох держав чи приєднання частини однієї держави до іншої[10,с.73], тобто іредентистський націоналізм за своєю природою є етнічним націоналізмом. Етнополітична конфліктологія виходить з того, що суб'єктами етнополітичного конфлікту є етнічні групи, що висувують політичні вимоги щодо отримання політичної влади на території (від різних форм автономії до суверенітету). А.Р.Аклаєв називає іредентизм різновидом націоналізму і визначає етнічний іредентизм як ідеологію чи рух, що засновані на прагненні до об'єднання чи возз'єднання етнічних груп однієї нації, що проживають в різних державах[1,с.449]. А.Шабаєв і А.Садохін визначають іредентизм як самостійну форму етнічного уніонізму, яка проявляється тоді, коли частина етносу вже має власне територіальне утворення, а інші його частини перебувають поза межами даної держави або політичної автономії[12,с.73]. Отже, іредентизм – рух, ідеологія, стратегія етнічних груп так званого «розділеного народу» з метою возз'єднання в рамках однієї держави. Поняття «іредента» позначає власне цей процес.

Іредентистські рухи тісно пов'язані з інтересами етнічних спільнот. Якщо етнос перебуває у межах іншої держави на правах етнічної меншості, відділений від основної частини цього етносу, що вже має свою державу, він може сприймати державу, у якій проживає, як інструмент панування, особливо за наявності незадоволення культурною, економічною чи соціальною політикою, що підживлює прагнення до возз'єднання з етнічними родичами, які мають власну державу. Тільки в результаті поєднання багатьох факторів – політичних, економічних, культурних – виникають підстави для виникнення руху за об'єднання з етнічною більшістю. Однак найчастіше ініціатором іреденти є етнічна група, що складає більшість у сусідній державі («етнічні родичі»). Політики, висувуючи передвиборні гасла щодо «возз'єднання» з етнічною меншістю, тим самим сприяють появі іредентистських настроїв у спорідненій етнічній меншості, причому гасла спрацьовують навіть у тому випадку, якщо фактично меншість і не зазнає утисків з боку влади. Політичні лідери діють раціонально, найчастіше виходять з того, що такі політичні лозунги сприятимуть їх кар'єрі, але у той же час можуть вдало мобілізувати населення на підтримку цих ідей. У такому випадку в етнополітичному конфлікті раціональну роль відіграють обидва фактори – як політика з боку лідерів «державної» етнічної групи, яка закликає до об'єднання, маючи при цьому власні політичні інтереси, так і інтереси етнічної меншості, часто емоційно нестійкої, яка вбачає у такому об'єднанні переваги для себе, які полягають у відновленні історичної справедливості. Тобто вигоди від участі в іредентистських рухах бачать обидва учасники взаємодії. Однак населення, яке представляє етнічну більшість, може не підтримати лозунги лідерів, вбачаючи у приєднанні етнічних родичів загрозу етнічного балансу у державі (тобто очікує втрати). В Європі така загроза існує в Косово, на сьогодні практично етнічно однорідної албанської території, де проживають геги – субетнічна албанська група, і в Албанії, де переважає субетнічна група – тоски, адже

усунення кордону між Албанією і Косово призведе до порушення балансу влади в самій Албанії[12,с.74].

У ХХ столітті є багато прикладів іредентистських рухів – болгарський іредентизм у Македонії, албанський у Косово, угорський у Румунії та інші. Конфлікти, що виникли на базі іредентизму, за своєю сутністю є етнотериторіальними міждержавними конфліктами, тому що торкаються інтересів втягнених у них держав. Багато пострадянських конфліктів так само були пов'язані з етнотериторіальним фактором. С.Ланцов виділяє конфлікти, пов'язані з відсутністю автономії у окремих етнічних груп, що мають державність на інших територіях, і конфлікти, викликані тим, що деякі території, розділені національно-політичними кордонами, мають етнічну, історичну, конфесійну, культурну, економічну спільність територій[6,с.305-306].

На пострадянському просторі є чимало прикладів іредентизму, які можна розглядати з позицій раціонального підходу. Наприклад, вигоди для етнічної більшості і її родичів у сусідній державі помітні у конфлікті між Киргизією і Таджикистаном, де спірною територією є анклав Ворух у Баткенському районі Киргизії – зона компактного проживання етнічних таджиків. Крім раціонального прагнення етнічних таджиків приєднатися до етнічних родичів і увійти у склад Таджикистану, у буквальному розумінні матеріальний інтерес у приєднанні анклаву виявляє політична еліта Таджикистану, тому що на території анклаву пролягає транспортна магістраль, яка поєднує Лайлякський район Таджикистану з іншою частиною країни[2,с.40].

Для України проблема іредентизму пов'язана з рухами росіян у Криму, і, хоч цей регіон територіально відокремлений від Росії, іредентистський рух базуються на гаслах історичної та культурної спорідненості з Росією. Політики надають вимогам іредентистів чіткого оформлення.

Таким чином, раціональний підхід і теорія раціонального вибору як його складова можуть успішно застосовуватися для аналізу етнополітичних конфліктів, які не позбавлені раціональності, тому що політики часто використовують етнічність як специфічний ресурс задоволення власних інтересів, маскуючи гаслами захисту інтересів етносу чи об'єднанням груп «розділеного народу» свої політичні цілі. Але дії політичних еліт можуть спрямовуватися і на досягнення групових цілей, у такому випадку значення раціонального підходу для вивчення етнополітичних конфліктів полягає у тому, що під раціональним фактором в етнополітичних конфліктах розуміється наявність сил, які надають ідейне та організаційне оформлення вимогам етнічних груп з низьким статусом, що підвищує вірогідність успішного досягнення групових цілей. Однак раціональний підхід не можна абсолютизувати, адже раціональні чинники – дії політичних еліт – є вторинними відносно самого феномену етнічності, яка у сучасному світі сама по собі є потенційним джерелом конфліктності.

У подальшому сфера використання раціонального підходу може значно розширитися, чому сприятиме розробка на базі даного підходу нової методики картографування конфлікту як складової конфліктологічної експертизи для аналізу сучасних етнополітичних конфліктів.

Список використаних джерел

1. Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент / А.Р.Аклаев. – М.: Дело, 2005. – 472 с.

2. Кавтарадзе С.Д. Этнополитические конфликты на постсоветском пространстве / С.Д.Кавтарадзе. – М.: Экзамен, 2005. – 224 с.
3. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В.О.Котигоренко. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.
4. Олсон М. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп / М.Олсон; [пер. з англ.]. – К.: Лібра, 2004. – 272 с.
5. Оффе К. Этнополитика в восточноевропейском переходном процессе / К.Оффе // Полис. – 1996. – № 2. – С.27-45.
6. Политическая конфликтология: учеб. пос. / [под ред. С.Ланцова]. – СПб., Питер, 2008. – 319 с. – (Серия «Учебное пособие»).
7. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / [под. ред. Е.Ю.Мелешкиной]. – М.: Весь мир, 2001. – 304 с.
8. Сидорина Т.Ю. Национализм: теории и политическая история / Т.Ю.Сидорина, Т.Л.Полянников. – М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2006. – 356 с.
9. Тишков В. О природе этнического конфликта / В.Тишков // Свободная мысль. – 1993. – № 4. – С.4-15.
10. Тураев В.А. Этнополитология / В.А.Тураев. – М.: Логос, 2004. – 388 с.
11. Хесли В.Л. Национализм и пути разрешения межэтнических противоречий / В.Л. Хесли // Полис. – 1996. – № 6. – С.39-51.
12. Шабаетв Ю.П. Этнополитология / Ю.П.Шабаетв, А.П.Садохин. – М.: Юнити Дана, 2005. – 319 с.

Горло Н.В. Рациональний фактор в етнополітичних конфліктах

Рациональний фактор в етнополітичних конфліктах досліджується з позицій раціонального підходу і зв'язується з діями політичних лідерів і еліт, котрі здійснюють мобілізацію етносу для досягнення личних або групових цілей. Аналізується раціональний компонент в ірредентистських рушеннях.

Ключевые слова: *раціональний підхід, етнічність, етнополітична мобілізація, етнополітичний конфлікт, ірредентистські рушення.*

Gorlo, N.V. The rational factor in the ethnopolitical conflicts

The rational factor in the ethnopolitical conflicts is researched from the point of view of rational approach and is linked to the political leaders' and elite actions which use the ethnos mobilization for achieving their own or group goals. The rational component in the irredentism movements is analyzed.

Key words: *rational approach, ethnicity, ethnopolitical mobilization, ethnopolitical conflict, irredentism movements.*